

ПРОБЛЕМА ПРОТИСТОЯННЯ ДВОРЯНСЬКОЇ КОРПОРАЦІЇ ТА ІМПЕРСЬКОЇ ВЛАДИ У ПОРЕФОРМЕНІЙ РОСІЇ В АМЕРИКАНСЬКОМУ ІСТОРИЧНОМУ ДИСКУРСІ

У статті проілюстровано американську історіографію проблеми протистояння дворянства і влади у пореформеній Росії. Увага зосереджена на демонстрації американськими вченими спроб дворянства активізувати свою роль у житті імперії попри інституційну слабкість й подекуди спротив самодержавства.

Ключові слова: американська історіографія, американська історична русистика, Російська імперія, пореформена доба, самодержавство, дворянство.

Історична русистика у США як напрямок наукових досліджень розпочала свій шлях наприкінці XIX ст., але лише по закінченні Другої світової війни можемо вести мову про активну фазу її розвитку. Причину цього слід шукати у потребі еліт на Заході ознайомитися з минулим СРСР у контексті всебічного аналізу цього відтепер (в умовах «холодної війни») потужного політичного, ідеологічного, військового тощо супротивника.

Як результат, у повоєнний час були засновані десятки росієзнавчих навчальних установ, дослідницьких центрів, курсів й академічних програм. Видавалися наукові праці, постійно захищалися дисертаційні роботи, було започатковано декілька спеціалізованих часописів й періодичних журналів. У чималому ступені за такі успіхи слід завдячувати державним і приватним фінансовим вливанням.

Природно, що у США за таких умов змогла сформуватися ціла плеяда істориків-русистів і, зокрема, спеціалістів з пореформеної Росії. Не вважаючи наразі доцільним перелічувати останніх, відзначимо лише їхній інтерес до широкого діапазону питань політичного, економічного, соціального, культурного тощо життя імперії. Відтак неодноразово увага вчених зосереджувалася і на соціальних групах тогочасного суспільства. Проте якщо, наприклад, селянському стану чи робітничому класу приділялася серйозна увага, то щодо російського дворянства (тут ведемо мову про усіх приналежних до дворянського стану мешканців імперії, а не суто етнічних росіян – О. Ж.) того ж періоду спостерігаємо зовсім іншу ситуацію. Спеціально присвячені цьому питанню монографії практично відсутні, а статті є нечисленними й стосуються вузького кола проблем.

Американські історики І. Бенек й П. Бушкович в есе «Дворянство в історії Росії та Східної Європи» [2] пояснюють це тим, що у XIX ст., на відміну від Західної Європи, у Східній модернізаційні процеси індустріалізації, урбанізації, зародження буржуазії

не відтіснили дворянство («nobility») у сфері соціально-економічних відносин на другий план, оскільки, принаймні, великі магнати продовжували управляти величезною частиною земельних ресурсів країн регіону. «Як самодержавство Романових, так і «конституціоналізм» Габсбургів гарантували авангардну роль дворянства у бюрократії, армії та, особливо, у придворних колах, які продовжували бути важливим чинником у політичному житті двох великих імперій східної частини Європи», – наголошують автори й переконують, що така незвична для західних вчених роль дворянського стану в житті Росії стала причиною його слабого систематичного вивчення [2, 1].

На наш погляд, суть проблеми полягає у надмірному інтересі західної і, зокрема, американської історіографії, до питання виникнення СРСР як головного у всіх відношеннях на той час супротивника США. Отже, об'єктами більшості наукових студій стали витоки російських революцій початку XX ст. та їхні можливі альтернативи, «падіння» самодержавства («autocracy»), а також більшовизм як соціально-політична доктрина. Логічно буде стверджувати, що увага приділялася скоріше політично, економічно чи соціально активнішим суспільним категоріям, які й стали так чи інакше рушійними силами революцій – робітникам, селянам, представникам професійних груп тощо. У свою чергу духовенство і дворянство продемонстрували свою принаймні соціальну консервативність, замкнутість, інертність й в решті-решт стали тією частиною російського суспільства, яка прогала у підсумку державних перетворень. Не дивно тому, що вивчення цих станів не призвело до нагромадження значного наукового доробку.

Тим більше актуальним буде проілюструвати у цьому нарисі певні здобутки американської історіографії у дослідженні пореформеного російського дворянства. Наразі зосередимо увагу виключно на проблемі, яка нерідко у світовій історіографічній практиці ставала об'єктом наукових студій – проблемі протистояння дворянської корпорації та імперської влади.

Відтакнайпершеслідвідзначитифундаментальну працю Г.Л. Фріза «Станова парадигма й соціальна історія Росії» [1] (1986 р.), де був викладений один із найбільш визнаних у американській русистичі поглядів на соціальну модель пореформеної Росії та на, зокрема, місце у ній дворянства. Автор переважно спирається на нормативно-правові акти імперських часів і низку праць дореволюційних, радянських, американських і західноєвропейських дослідників суспільного устрою та права імперії.

Увагавченогоприкутадотерміну«стан»(«estate»), який, на його думку, напередодні Великих реформ увібрав до себе категорії спорідненості, роду занять, правового статусу, корпоративності й особливої

культури. Кількість станів не обмежувалася чотирма, бо вони «...виступали неймовірно складними скупченнями соціальних категорій з численними внутрішніми підрозділами» [1, 139]. Ступінь їхньої консолідації перебільшувалася тогочасною владою, адже приналежність до того чи іншого стану досягалася шляхом особистого вибору та заслуг або офіційно визнаних економічних успіхів.

З іншого боку, зокрема, для привілейованої знаті, Г.Л. Фріз фіксує тенденцію до злиття численних соціальних категорій у більші групи. Держава ж хоча й підтримувала цей процес, але не здатна була його завершити: «...їй не вистачало ідеологічних і семантичних категорій для проведення послідовної й систематичної соціальної політики, тому вона не тільки мирилася з різноманітністю елементів всередині встановлених нею соціальних категорій, але й сама породжувала та юридично оформлювала нові спадкові групи...» [1, 141-142].

Г.Л. Фріз доводить, що хоча станова система і відчувала тиск якісно нових соціально-економічних змін у житті імперії після Великих реформ, але виявилася надзвичайно живучою і проіснувала до кінця царського режиму. Спадковість статусу й сильно виражена тенденція до внутрішньогрупової ендогамії базувалася не лише на діючому законодавстві, але й на відносинах власності, звичаях та міркуваннях престижу. Деякі з дворян, наприклад, опинилися в опозиції до влади й використовували свою корпоративну організацію для вираження протесту проти розкряпання селян та для вимоги надати їм ширші політичні повноваження. Більш, ніж коли-небудь, це посилювало наміри режиму зберегти відособленість і стабільність традиційного дворянського стану. Подібні тенденції лише активізувалися за доби «контрреформ», коли консервативні представники останнього розраховували домогтися вигідного для себе законодавства шляхом представлення станової системи як фундаменту самодержавства [1, 147-148].

Подібних висновків дійшов М. Раєв, використовуючи переважно праці своїх американських колег [7]. Він стверджує, що «...звільнення кріпаків завершило звільнення російського дворянства від держави. Але це поставило його збіднілих та недієздатних представників у залежність від прихильності до них уряду й, окрім того, відокремиле чиновництво від дворянства, не дивлячись на їхнє нерідко спільне соціальне походження» [7, 116]. М. Раєв додає, що у цьому випадку слід вести мову про відокремлення не на юридичному, а на психологічному рівні. Чиновники («officials») розглядали себе виключно як слуги держави й відчували сентиментальну зверхність до дворянства, ігноруючи більшість його представників внаслідок пасивності та

неприспособленості до умов сучасності.

Внаслідок несхильності або неспроможності нести державну службу, дворяни намагалися створити для себе локальні осередки оплоту в рамках земств, у яких вони домінували юридично і фактично, але відчули спротив з боку уряду, який «...ототожнював ліберальний, активний рух місцевих земців з опозицією та навіть революційними намірами, і тому не дозволив йому сформуватися» [7, 117].

Іншим напрямком активізації дворянства було звертання до підтримки економічних ініціатив російських підприємців. У цій площині успіхи були більш значними внаслідок не протидії, а конкуренції з урядом, який зробив ставку на просування промисловості замість сільського господарства, особливо за часів міністерства С.Ю. Вітте. Після 1906 р. П.А. Столипін змінив курс і підтримав інтереси «благородних землевласників» («noble landowners») і заможних селян в їхніх зусиллях створити нову соціальну основу самодержавства.

На думку М. Раєва, ставлення пореформеного дворянства до держави все ж було дуже неоднозначним. Держава, у свою чергу, не розцінювала дворянство як «правлячий клас» («ruling class»): «Позитивні та взаємовигідні стосунки існували між окремими дворянами на державній службі та монархом; змінюючись за необхідністю, вони мали б дублюватися на місцевому рівні між «благородними землевласниками» та їхніми кріпаками. Допоки державою управляв монарх і селяни були керовані дворянами, ці стосунки могли більш-менш адекватно функціонувати. Але вони були знищені зусиллями держави у процесі «модернізації», яка логічно спричинила зникнення подібних персоналізованих зв'язків» [7, 117].

Дослідник доходить висновку, що поступове розширення прірви між царським режимом і дворянами викликало сильне прагнення останніх підкреслити моральну і культурну автономію індивіду, «...звеличити творчий акт особистого і духовного звільнення від вимог і традицій державної служби» [7, 118]. Це призвело до утворення нової загальностанової категорії – різночинної інтелігенції, яка здобула дещо ширший діапазон впливу на життя дореволюційної Росії. У підсумку, зазначає М. Раєв, дворянство все ж залишалося аморфним й інституційно слабким.

Напротивагу М. Раєву, Т. Еммонс відштовхується від визнання за дворянським станом кінця XIX ст. пільгового доступу до різноманітних державних ресурсів. Її дослідження, проведене на межі політичної та соціальної історії з широким використанням доробку радянських істориків, піднімає питання ролі джентрі («gentry»), тобто нетитулованого дрібного дворянства, в утворенні перших російських відкритих політичних

партій та їхньої участі у виборах курії великих землевласників. Науковець намагається довести неспроможність джентрі до солідарних дій з останніми на політичному просторі, незважаючи на спільні інтереси [3, 177].

Описуючи численні невдалі спроби дворянства відігравати домінуючу політичну роль у призначеній для нього «Третьочервневій системі» («Third of June System»), дослідниця відмічає загалом слабкий розвиток соціальної бази російського політикуму в напрямі конституційної демократії аж до 1917 р. Поряд з цим, для окресленої доби характерні незначні прояви політичної опозиції до царського режиму, що проявилось у критиканській поведінці джентрі у Третій та Четвертій Думах. На жаль, констатує Т.Еммонс, позиція представників дрібного дворянства являла собою конгломерат різноманітних і нестійких поглядів окремих індивідів. Причиною цього були національні, освітні, регіональні, економічні та ідеологічні розбіжності: «...політична відсталість була приписана традиції, успадкованій від земств та елітарних установ, яка базувалася на особистих і родинних зв'язках, ворожих для розвитку партійної політики» [3, 211].

Дослідниця вбачає причину політичної слабкості джентрі також у обмеженості владних повноважень Думи. Діяльність у її межах не давала їм можливості повністю задовольнити свої політичні амбіції, тому вони змушені були посилювати вплив на інші, ефективніші інститути державного управління – міністерства, Державну Раду, та особливо на коло наближених до царя осіб. Таким чином, джентрі потенційно могли виробити єдину політичну стратегію, але не партію.

Доцільно у зв'язку з висновками Т. Еммонс згадати розвідку Г. М. Гамбурга [5], в якій, на основі аналізу переважно документальних джерел та різножанрових дореволюційних друкованих видань, простежується спроба пояснити, чому частина впливових дворян зневірилися у самодержавстві напередодні революційних подій 1905 р. Автор знаходить причину цього у тому, що «... цар ... не спромігся вирішити хронічну аграрну кризу» [5, 239]. Він вважає, що довга депресія на ринку зерна, починаючи з 1880-х рр., поєднана зі стабільними або зростаючими витратами сільськогосподарського виробництва, скоротила прибуток у багатьох дворянських маєтках. Такий економічний тиск підштовхнув джентрі до масових скарг щодо аграрної політики влади. Високі банківські відсоткові ставки, а також непродумані правила успадкування землі призвели до критики з боку земств та дворянських зборів. До цього додалось занепокоєння дворянства селянським питанням: після повстань 1902 р. на Полтавщині навіть консервативна частина еліти відчувала, що уряд повинен провести реформи, щоб поліпшити

становище селян для унеможливлення революційної ситуації. Ліберальні дворяни додавали до цього й вимогу проведення земельних реформ, зокрема, націоналізації землі як частини схеми ліквідації соціальної нерівності у сільській місцевості [5, 249]. Таким чином, Г.М. Гамбург намагається переконати, що впливові аграрії з числа дворян певною мірою кинули виклик режиму в той момент, коли він уже відчував тиск революційних перетворень.

Наразі звернемося до статті Дж. У. Кіппа й У.Б. Лінкольна «Самодержавство та реформа: бюрократичний абсолютизм й політична модернізація у Росії XIX ст.» [6], написаної, як це подекуди характерно для американської історичної русистики, на основі обробки низки нарративних джерел імперської доби й з використанням доробку як російських дореволюційних і радянських науковців, так і науковців Заходу.

Автори фіксують вимоги політично активних дворян щодо збільшення ролі в управлінні державою, щоб компенсувати втрачену владу над кріпаками після 1861 р. Але замість суб'єкта внутрішньодержавних процесів, вони навпаки стали об'єктом маніпуляцій з боку імператора. І замість перетворення Росії на сучасну державу, яка базувалася б на загальній рівності всіх суспільних груп, останній прагнув зберегти роль самодержавства як посередника між станами. Відповідно, він докладав зусиль, аби групи за інтересами грали одна проти одної так, щоб при цьому його привілейована позиція залишалася непохитною. Самодержавство, таким чином, брало на себе функції головного арбітра під час зіткнень різноманітних бюрократичних клік. Дж. У. Кіпп та У.Б. Лінкольн констатують, що такий стан речей скоріше стримував, ніж стимулював внутрішній розвиток імперії [6, 13].

Іноді дворянство взагалі ставало жертвою вузьких інтересів самодержавства в залежності від поточної ситуації. Зокрема, у 1863 р., під час повстання у Польщі, замість підтримки місцевої шляхти царат оголосив їй своєрідну «класову війну». І хоча в цілому російська еліта не ризикувала вдаватися до жорстких реакційних дій стосовно еліт інших народів імперії та віддавала перевагу політиці русифікації, наступ проти «...традиційних прав та привілеїв спадкового дворянства на прикордонних землях ... руйнував підтримку самодержавства» [6, 15].

Наостанок розглянемо дослідження Б.А. Енджел, побудоване на основі спогадів, мемуарів, листів переважно дворянок-інтелігенток до й після революційної доби [4]. Серед іншого, автор зосереджує увагу на морально-етичних причинах схильності до радикальних і навіть антивладних ідей у середовищі аристократок у пореформений час. Ці причини вона шукає у сімейних традиціях російського дворянства першої пол. XIX ст. Серед

них – жорстка ієрархізованість родини відносно статусу (батьки-діди) й віку, а тому часто сувора підпорядкованість дівчат бажанням і прагненням батьків і гувернанток.

Цілком природними у такому разі були спроби культурного (на противагу психічному) бунту проти контролю матерями життя дочок. Особливо це стало поширеним у 1860-х рр. на хвилі ліберальних реформ. Радикальні критики «...робили випадки у сторону авторитарної сім'ї та кріпосництва і закликали покінчити з патріархальними відносинами» [4, 50], а молодь природно підхоплювала ці модерні заклики.

І хоча більшість матерів, як представниць «старшого» консервативного покоління, засуджувала таку тенденцію, все ж деякі «...співчували чи навіть поділяли нетрадиційні прагнення дочок» [4, 44]. Ці матері були ліберальні у поглядах й намагалися відійти від традиційних сімейних схем, виховувати дочок самостійними, з простим способом життя. Вони більше співчували радикальним ідеям, ніж чоловіки, «...вірогідно тому, що отримали менше влади й привілеїв від існуючого порядку і мало що втрачали» [4, 57]. Невдоволеність власним становищем штовхала їх до пошуків кращої долі бодай для власних дочок, а отже підтримувати гонитву останніх за освітою, кар'єрою та новими суспільними ідеалами, що нерідко призводило до революційної активності. Таким чином, старше і молодше покоління, як бачимо, підштовхували один одного до радикальних поглядів.

Підсумовуючи відзначимо, що на думку американських істориків, у пореформенний період дворянський стан як ніколи раніше відчував свою інституційну інертність, хиткість привілейованої позиції. Компенсувати втрату впливу над закріпаченими селянами та невміння пристосуватись до викликів епохи він намагався вимогами до влади розширити політичні й економічні повноваження.

Влада, у свою чергу, хоча й теоретично позиціонувала аристократію як фундаментальну складову своєї соціальної бази, але на практиці не сприяла її інтеграції до нової суспільної ситуації. Пасивність дворянства була подекуди зручною, адже мінімізувала спротив з його боку і давала можливість для кращого контролю. Активні дії навпаки могли викликати невдоволення.

Спроби дистанціювання самодержавства від суспільних груп, аби в разі їхнього протистояння залишитися над ним, лише підсилювали їхнє інстинктивне прагнення до автономізації й вироблення вузькокорпоративної позиції. Це могло б, тим не менше, сприяти більшій згуртованості певної соціальної групи для відстоювання власної ролі у житті імперії. Але у випадку дворянства, головним чином внаслідок його інституційної слабкості та роз'єднаності, цього досягти у повній мірі також не вдалося, як не вдалося і суттєво

розширити політичний та економічний вплив.

Посилання

1. Фриз Г.Л. Сословная парадигма и социальная история России // Американская русистика: Вехи историографии последних лет. Императорский период: Антология / Сост. М. Дэвид-Фокс. – Самара: Самарский университет, 2000. – С. 121-162.
2. Banac I., Bushkovitch P. The Nobility in the History of Russia and Eastern Europe // The Nobility in Russia and Eastern Europe / Banac I., Bushkovitch P., ed. – New Haven: Yale Concilium on International and Area Studies, 1983. – P. 1-16.
3. Emmons T. The Russian Nobility and Party Politics Before the Revolution // The Nobility in Russia and Eastern Europe / Banac I., Bushkovitch P., ed. – New Haven: Yale Concilium on International and Area Studies, 1983. – P. 177-219.
4. Engel B. A. Mothers and Daughters: Family Patterns and the Female Intelligentsia // The Family in Imperial Russia. New Lines of Historical Research / Ransel D. L., ed. – Urbana, Chicago, London: University of Illinois Press, 1978. – P. 44-59.
5. Hamburg G. M. The Russian Nobility on the Eve of the 1905 Revolution // Imperial Russian History II, 1861-1917 / Hamburg G. M., ed. – New York, London: Garland Publishing Inc., 1992. – P. 237-252.
6. Kipp J. W., Lincoln W. B. Autocracy and Reform: Bureaucratic Absolutism and Political Modernization in Nineteenth-Century Russia // Imperial Russian History II, 1861-1917 / Hamburg G. M., ed. – New York, London: Garland Publishing Inc., 1992. – P. 1-22.
7. Raeff M. The Russian Nobility in the Eighteenth and Nineteenth Centuries: Trends and Comparisons // The Nobility in Russia and Eastern Europe / Banac I., Bushkovitch P., ed. – New Haven: Yale Concilium on International and Area Studies, 1983. – P. 99-121.

Житников А.В. Проблема противостояния дворянской корпорации и имперской власти в пореформенной России в американском историческом дискурсе

В статье проиллюстрировано американскую историографию проблемы противостояния дворянства и власти в пореформенной России. Внимание сосредоточено на демонстрации американскими учеными попыток дворянства активизировать свою роль в жизни империи, несмотря на институциональную слабость и местами сопротивление самодержавия.

Ключевые слова: американская историография, американская историческая русистика, Российская империя, пореформенный период, самодержавие, дворянство.

Zhytnikov O.V. The problem of nobility and imperial authority confrontation in post-reform Russia in American historical discourse

The article reviews American historiography outline of the problem of post-reform Russia nobility and authority confrontation. Attention is concentrated on American scientists' display the attempts of nobility to activate its role in empire life in spite of institutional weakness and sometimes of autocracy resistance.

Key words: American historiography, American historical rusistics, Russian empire, post-reform period, autocracy, nobility.

24.03.2012 р.